

Peer reviewed Journal

Impact Factor:7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

April-2022 Volume-13 Issue-21

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor

Dr. M.N. Kolpuke

Principal,

Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist.
Latur

Dr. V.D. Satpute

Principal,

Late Ramesh Warpudkar College, Sonpeth,
Dist. Parbhani

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

20 April 2022 Volume-13 Issue-21

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor

Dr. M.N. Kolpuke

Principal,

Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist.
Latur

Guest Editor

Dr. V.D. Satpute

Principal,

Late Ramesh Warpudkar College,
Sonpeth, Dist. Parbhani

Executive Editors

Dr. C.J. Kadam

I/c Vice-Principal and IQAC Coordinator,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist. Latur

Dr. M.B. Patil

IQAC Coordinator

Late Ramesh Warpudkar College, Sonpeth, Dist. Parbhani

Editorial Board

Dr. N.V. Pinamkar

Dr. A.B. Dhalgade

Dr. A.M. Mulajkar

Dr. A.D. Chavan

Dr. M.D. Kachave

Dr. B.R. Shinde

Published by-Dr. R. V. Bhole, 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

भारताच्या आर्थिक विकासातील राजकोषीय तुटीचे महत्त्व जाधव रूपाली¹ डॉ. गाडेकर बी. पी.²

सारांश : देशाचा योजनाबद्ध विकास घडवून आणण्यासाठी सरकारला प्रचंड प्रमाणात खर्च करावा लागतो. सरकारच्या कल्याणकारी योजनांच्या पूर्ततेकरिता दरवर्षी खर्चाचे प्रमाण अधिक राहून उत्पन्न कमी स्वरूपाचे राहते. शासनाकडून खर्च केल्या जाणा-या पैशाच्या प्रचंड रकमेत अर्थव्यवस्थेतील एकूण आर्थिक उलाढालींचा आकार, वेग आणि त्यांची दिशा यामध्ये इष्ट ते बदल घडवून आणण्याचे सामर्थ्य असते. यासाठी राजकोषीय तूट ही अर्थव्यवस्थेच्या जलद आर्थिक विकासासाठी खूप महत्त्वाची आहे हे आपणास स्पष्ट होते. सदरील शोधनिबंधासाठी राजकोषीय तुटीमुळे भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला दिशा प्राप्त होऊन राजकोषीय तुटीचे प्रमाण सतत वाढत आहे. अशी परिस्थिती गृहीत धरण्यात आली आहे. तसेच राजकोषीय तुटीचे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून सकारात्मक बाजू मांडण्याचे उद्दिष्ट ठेवून प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. सदरील शोधनिबंध विश्लेषणाकरिता द्वितीयक माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. या संशोधनाअंतर्गत सन 2017 ते 2021 हा पाचवर्षांचा कालावधी निश्चित करून राजकोषीय तुटीचा आढावा घेऊन सदरील शोधनिबंधासाठी निष्कर्ष व शिफारशी सूचविण्यात आल्या आहेत. सन 2019-20, 2020-21 या दोन वर्षातील कोव्हिड-19 चा प्रतिकूल परिणाम वगळता इतर वर्षांमध्ये निर्माण झालेल्या राजकोषीय तुटीचा सकारात्मक परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. राजकोषीय तुटीचे महत्त्व हे निर्माण झालेली तूट उत्पादक घटकावर खर्च केल्यामुळे निर्माण झाली, की अनुत्पादक घटकांवर खर्च केल्यामुळे निर्माण झाली यावर अवलंबून असते. निर्माण झालेली तूट उत्पादकीय घटकांवर असेल तर सरकारला त्यातून आदेय संपत्तीची निर्मिती होते जेणेकरून सरकारला ही तूट भरून काढण्यासाठी तुटीच्या अर्थभरण्याची आवश्यकता भासत नाही. जर तूट अनुत्पादकीय घटकांमुळे निर्माण झाली असेल तर सरकारला झालेली तूट भरून काढण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा करावा लागतो. या पार्श्वभूमीच्या आधारे प्रस्तुत संशोधकाने भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी तुलनात्मक विश्लेषणाद्वारे या शोधनिबंधात महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे नोंदवली आहेत.

सूचक शब्द : राजकोषीय तूट, बेरोजगारी, दारिद्र्य, आर्थिक वृद्धीदर

प्रस्तावना : राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन आणि रोजगार पातळी यावरील प्रतिकूल परिणाम टाळण्यासाठी सरकार ज्या धोरणांनुसार आपल्या खर्च विषयक आणि महसुल विषयक कार्यक्रमाची आखणी व अंमलबजावणी करते त्या धोरणाला राजकोषीय धोरण असे म्हणतात. राजकोषीय धोरणाला दृश्य स्वरूप देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्चाची तरतूद करावी लागते. ही तरतूद करत असताना सरकारचे उत्पन्न जेव्हा अपुरे ठरते तेव्हा सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करून संबंधित धोरण पूर्ण करावे लागते. म्हणजेच काय तर सरकारी उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाण अधिक असते. अशा परिस्थितीत सरकारच्या अंदाजपत्रकी व्यवहारांमुळे अर्थव्यवस्थेतील खरेदी शक्तीत होणारी निव्वळ वाढ म्हणजे राजकोषीय तूट असते. राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाची गती वाढविण्याकरिता शासनाकडून केल्या जाणा-या तुटीमध्ये अर्थव्यवस्थेतील एकूण आर्थिक उलाढालींचा आकार, वेग व त्यांची दिशा यामध्ये इष्ट ते बदल घडवून आणण्याचे सामर्थ्य असते.

राजकोषीय तुटीची व्याख्या :

- 1) शासनाच्या संतुलित अंदाजपत्रकात निर्माण होणारी तूट म्हणजे राजकोषीय तूट होय.
- 2) चालू महसुलापेक्षा एकूण खर्चाचे अधिक्य म्हणजे राजकोषीय तूट होय.

राजकोषीय तूट काढण्याचे सूत्र :

राजकोषीय तूट = एकूण खर्च - (महसूली जमा + पुनःप्राप्ती + सार्वजनिक मालमत्ता विक्रीतून मिळालेली रक्कम)

Fiscal Deficit = Total Expenditure - (Revenue Receipts + Recovery + Sale of Public Assets)

वरील सूत्राच्या आधारे देशातील अर्थसंकल्पीय तुटीचे प्रमाण उत्पन्नाशी किती आहे हे निश्चित केले जाते.

प्रा. केन्स यांचे राजकोषीय तुटीसंदर्भातील मत

प्रा. लॉर्ड केन्स यांनी राजकोषीय तुटीसंदर्भात आपले मत मांडताना असे स्पष्ट केले की, दीर्घकाळात वित्तीय तूट महत्त्वाची भूमिका बजावते. कारण त्यातून निर्माण होणारे फायदे कायमस्वरूपी अर्थव्यवस्थेस लाभदायी ठरतात. शोधनिबंधाची उद्दिष्टे -

सदरील शोधनिबंध लिहिण्याकरिता संशोधकाने पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत -

- 1) राजकोषीय तुटीची आर्थिक विकासांच्या दृष्टीकोनातून सकारात्मक वाजू मांडणे.
- 2) अविकसनशील देशात राजकोषीय तूट वाढण्याच्या कारणांचा शोध घेणे.
- 3) सन 2017-2021 या पाच वर्षातील राजकोषीय तुटीचा आढावा घेवून आर्थिक विकासातील भूमिका तपासणे.
- 4) राजकोषीय तुटीसंदर्भात निष्कर्ष व शिफारशी सुचविणे.

शोधनिबंधाची गृहिते :

- 1) राजकोषीय तुटीमुळे विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला नवी दिशा मिळत आहे.
- 2) राजकोषीय तुटीची संकल्पना शासनाकडून राबविली जात आहे.
- 3) सरकारकडून निर्माण केल्या जाणा-या राजकोषीय तुटीचे प्रमाण सतत वाढत आहे.
- 4) उत्पादकीय क्षेत्रांवरील खर्चाच्या वाढीच्या प्रमाणांमुळे राजकोषीय तूट अधिक निर्माण होत आहे.

राजकोषीय तुटीची कारणे :

1) बेरोजगारीचा दर कमी करणे :

पूर्ण रोजगारांचे उद्दिष्ट प्राप्त करून बेरोजगारीचा दर कमी करण्यासाठी सरकारकडून अनेक योजना व उपक्रमांची आखणी करावी लागते. त्यातून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तूट निर्माण होते ती पुढीलप्रमाणे -

वर्षे	बेरोजगारीचा दर (%)
2015	5.56%
2016	5.51%
2017	5.41%
2018	5.33%
2019	5.27%
2020	7.11%

Source : <https://www.statista.com>, <https://www.macrotrends.net>

वरील तक्त्याच्या निरीक्षणावरून स्पष्ट होते की, भारतात बेरोजगारीचा दर हा नेहमीच 5 टक्केपेक्षाही अधिकच राहिलेला आहे आणि 2020 मध्ये तो सर्वाधिक 7.11 टक्के पर्यंत पोहोचलेला आढळतो. देशातील वाढती बेरोजगारी कमी करण्यासाठी सरकारकडून खर्चाची तरतूद प्रचंड प्रमाणात केली जाते.

2) देशातील शहरीकरणांचा वेग वाढवणे :

देशातील शहरीकरणांच्या निर्मितीसाठी अलीकडील काळात सरकारने स्मार्ट सिटी योजना राबवलेली दिसून येते. देशात 100 शहरे स्मार्ट सिटीमध्ये समाविष्ट करून त्यांच्या विकासावर भर देण्यात आला. यासाठी केंद्र सरकारकडून 48 हजार करोड रुपये खर्च करण्यात आलेले दिसून येते.

3) लष्कर व संरक्षण व्यवस्था दृढ निर्माण करणे :

देशाचे सार्वभौमत्व हे लष्कर व संरक्षण व्यवस्थेवर अवलंबून असते. यासाठी सरकारकडून केली जाणारी खर्चाची तरतूद ही खूप मोठी असते ती पुढीलप्रमाणे -

वर्षे	GDP च्या तुलनेत केला जाणारा खर्च (%)
2017-18	2.1%
2018-19	2.2%
2019-20	2%
2020-21	2.1%

Source : <https://prsindia.org>

वरील आकडेवारी स्पष्ट करते की, सन 2017-18 ते 2020-21 या आर्थिक वर्षात सरकारच्या तुटीत वाढ घडून येत आहे.

4) विकास व नियोजनात्मक कार्य करण्यासाठी :

देशांचा विकास ज्या घटकांवर अवलंबून असतो त्यावर केला जाणारा खर्च हा विकास खर्च व विशिष्ट कालखंडासाठी नियोजनबद्ध आराखडा तयार करून विकास साध्य करण्यासाठी केला जाणारा खर्च म्हणजे नियोजनात्मक खर्च होय तो पुढीलप्रमाणे झाल्याचे आढळते -

वर्ष	Development Expenditure	Non-Development Expenditure	Total
2015-16	899369	1075825	1975194
2017-18	998201	1143772	2141973
2018-19	1188215	1269021	2457236
2019-20	1341300	1445049	2786349

Source : <https://www.rbi.org.in>

राजकोषीय तृटीचे महत्त्व :

अल्पविकसित व विकसनशील राष्ट्रांतील दारिद्र्याचे दुष्टचक्र तोडून आर्थिक विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने राजकोषीय तूट महत्त्वाची भूमिका बजावते.

1) कल्याणकारी राज्यांची संकल्पना अस्तित्वात आणणे :

भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात कल्याणकारी राज्यांची संकल्पना स्वीकारलेली आहे. ही संकल्पना अस्तित्वात आणण्यासाठी सरकारने सन 1990 नंतर सरकारी खर्चात नेहमीच वाढ केलेली आढळते.

2) राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा करणे :

राहणीमानाचा दर्जा हा व्यक्तीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतो. देशातील गरीबीचे प्रमाण कमी होणे म्हणजेच राहणीमानाच्या दर्जात वाढ होणे अपेक्षित असते. या संदर्भात भारतात मागील कांही वर्षांतील दारिद्र्याचे प्रमाण पुढील तक्त्यात स्पष्ट केलेले आहे. यावरून लक्षात येते की, सन 1981 ते 2016 या वर्षात 50 टक्क्यांवरून 27 टक्क्यांपर्यंत कमी झाल्याचे स्पष्ट होते. यावरून दारिद्र्याचे प्रमाण घटत असल्याचे दिसून येते.

वर्षे	दारिद्र्याचे प्रमाण (लोकसंख्या निकष)
1981	50%
1993	60%
2004	40%
2009	30%
2011	28%
2016	27%

Source : <https://en.m.wikipedia.org>

3) आर्थिक वृद्धीदरात वाढ घडवून आणणे :

सरकारद्वारे उत्पादकीय घटकांवर खर्च केल्यामुळे राजकोषीय तूट निर्माण होते. त्यातून रोजगारीचा दर अधिक होवून दरडोई उत्पन्नात वाढ घडून येते.

वर्षे	दरडोई उत्पन्न	Growth Rate (%)
1950-51	11370 {Rs.}	
1990-91	20634 {Rs.}	
2016	6120 {\$}	8.3%

2018	6600 {\$}	6.8%
2019	6390 {\$}	6.5%
2020	6390 {\$}	4.0%

Source : <https://www.livemint.com>, [inelule.worldbank.com](https://www.inelule.worldbank.com)

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, लोकांचे दरडोई उत्पन्न सरासरी 6390 असून तो विकसीत राष्ट्राच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. त्याचा नकारात्मक परिणाम देशाच्या वृद्धीदरावर झाल्याने तो सन 2020 मध्ये 4.0 टक्केपर्यंत घटलेला आढळतो. या कालखंडात कोवीड-19 चाही विपरीत परिणाम झाल्याचे आढळते.

4) अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख क्षेत्राला विकासाच्या प्रवाहात आणणे :

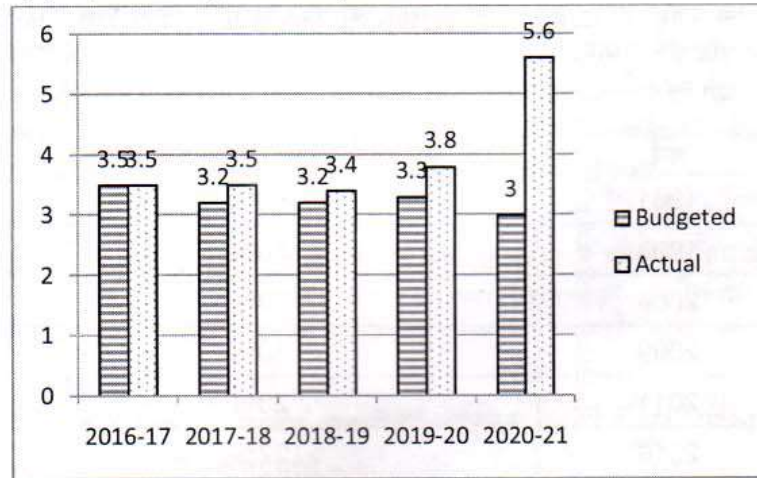
GDP च्या तुलनेत केला जाणारा खर्च

वर्षे	Health Sector	Education Sector
2017-18	3.8%	3.4%
2018-19	1.35%	-
2019-20	1.8%	2.8%
2020-21	-	3.1%

Source : <https://timesofindia.com>

उपरोक्त तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, सरकारकडून प्रमुख क्षेत्रांवर केला जाणारा खर्च अधिकचा राहून राजकोषीय तूट निर्माण होते. वरीलप्रमाणे राजकोषीय तूटीची कारणे व त्यांचे महत्त्व आपणास स्पष्ट करता येते. राजकोषीय तूटीच्या संदर्भात अधिक विश्लेषण पुढील आकृतीच्या साहाय्याने अधिक स्पष्ट होते.

Fiscal Deficit (FD) (As percentage of GDP)

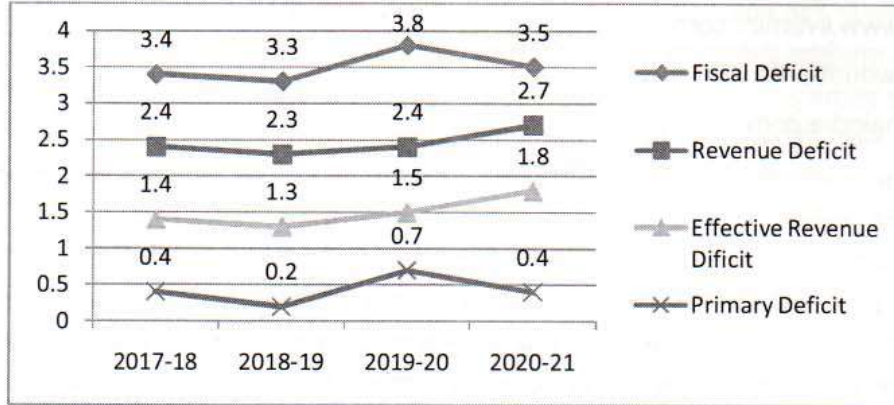
उपरोक्त आकृतीवरून लक्षात येते की, GDP च्या तुलनेत दरवर्षी अंदाजित राजकोषीय तूटीपेक्षा अपेक्षित राजकोषीय तूटीचा दर जास्त आढळून येतो.

वर्ष	राजकोषीय तूट
2016-17	3.5%
2017-18	3.2%
2018-19	3.4%
2019-20	4.8%
2020-21	9.3%

Source : Budget Paper

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, सन 2020-21 मधील राजकोषीय तुटीचे प्रमाण जास्तीचे असण्याचे कारण म्हणजे निर्माण झालेली कोवीड-19 ची विपरित परिस्थिती होय. त्यामुळे विकासाचा दर यावर्षी नकारात्मक स्वरूपाचा असल्याचे आढळते.

2) Trends in Deficit (% of GDP)

Source : www.dnaindia.com

वरीलप्रमाणे अंदाजपत्रकीय आकडेवारीनिहाय पाहिले गेले तर निश्चितपणे सरकारी उत्पन्नापेक्षा सरकारी खर्चातील वाढ जास्तीची असलेली दिसून येत आहे. त्याकरिता दरवर्षी रोजकोषीय तुटीचे प्रमाण वाढत गेल्याचे आढळते. हे उपरोक्त तक्ता आणि रेखा आलेखाच्या निरीक्षणावरून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष व शिफारशी :

सरकारलादेशातील दारिद्र्य, बेरोजगारी कमी करणे व पायाभूत सोयी-सुविधा निर्माण करण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. त्यामुळे राजकोषीय तूट भरून काढण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करावी लागत आहे. तसेच सरकार तुटीच्या अर्थभरणाद्वारे ही तूट भरून काढताना दिसते. सरतेशेवटी करांच्या प्रमाणात वाढ करून निर्माण झालेली तूट भरून काढली जात आहे. 2019-20, 2020-21 या दोन वर्षातील कोव्हिड-19 चा प्रतिकूल परिणाम वगळता इतर वर्षांमध्ये राजकोषीय तुटीचा अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो. राजकोषीय तूट ही आर्थिक विकासास महत्त्वाची भूमिका पार पडते असा निष्कर्ष वरील विश्लेषणावरून काढता येतो.

संदर्भ सूची :

1. पाटील जे. एफ. (2011), सार्वजनिक अर्थकारण, फडके प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, पृ. 232-245.
2. देसले किरण (2019), भारतीय अर्थव्यवस्था, दीपस्तंभ प्रकाशन, आठवी आवृत्ती, पृ. 214.
3. भालेराव, देसाई (2016), भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, चौदावी आवृत्ती, पृ. 63.1 ते 63.5
4. Hajela T.N. (2011), Public Finance, Ane Book Publication, 4th Edition, P. 306-307.
5. पूरी व्ही. के. व मिश्रा एस. के. (2016), भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया पब्लिकेशन, 28 वी आवृत्ती, पृ. 567-574.
6. दै. लोकसत्ता, दि. 3 फेब्रु. 2022
7. Competitive Success, Dt. 20th Feb. 2022, P. 15-20.
8. Business Today, Dt. 20th Feb. 2022, P. 44-48.
9. Bulletin, Jan. 2022, P. 27.
10. Economic Survey 2021-22, Jan. 2022, P. 45-48.

11. <https://www.statista.com>,
12. <https://www.macrotrends.net>
13. <https://prsindia.org>
14. <https://www.rbi.org.in>
15. <https://en.m.wikipedia.org>
16. <https://timesofindia.com>
17. <https://www.livemint.com>,
18. inelule.worldbank.com
19. www.dnaindia.com